O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA “SOG‘INCH” KONSEPTINING YADRO VA PERIFERIK KOMPONENTLARI

Ahmadjonova Maftuna Oxunjon qizi
ORCID: 0009-0007-7765-3287
sulaymonovamaftun@gmail.com
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida “sog‘inch” konseptining yadro va periferik komponentlari qiyosiy-lingvokognitiv jihatdan tadqiq etiladi. Konseptning nominativ maydoniga mansub birliklar definitsion, komponent va qiyosiy tahlil asosida guruhlanadi. Tadqiqot natijasida yo‘qlik, ayriliq va emotsional intilish belgilari konsept yadrosini shakllantirishi, qo‘msash, hijron, firoq, intizorlik, xotira, nostalgiya va armon bilan bog‘liq ma’nolar esa yadrooldi hamda periferik qatlamlarda turli darajada voqelanishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: sog‘inch konsepti, yadro, periferiya, nominativ maydon, emotsional konsept, semantik komponent, verbalizatsiya, qiyosiy tahlil

CORE AND PERIPHERAL COMPONENTS OF THE CONCEPT OF “LONGING” IN UZBEK AND ENGLISH

Ahmadjonova Maftuna Oxunjon qizi
ORCID: 0009-0007-7765-3287
sulaymonovamaftun@gmail.com
Fergana State University

Abstract: This article examines the core and peripheral components of the concept of “longing” in Uzbek and English from a comparative cognitive-linguistic perspective. Lexical units belonging to the nominative field of the concept are classified through definitional, componential, and comparative analyses. The findings indicate that absence, separation, and emotional desire constitute the conceptual core, whereas meanings associated with yearning, *hijron*, *firoq*, anticipation, memory, nostalgia, and regret are represented to varying degrees within the near-core and peripheral layers.

Keywords: concept of longing, core, periphery, nominative field, emotional concept, semantic component, verbalization, comparative analysis

(cc) BY

KIRISH

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda til birliklarining ma’nosi ularning lug‘aviy definitsiyasi bilangina chegaralanmay, insonning bilim tuzilmalari, tajribasi va konseptual kategoriyalashtirish jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi [1; 7]. Bunday yondashuvda konsept til orqali turli darajada obyektivlashadigan mental tuzilma sifatida qaraladi. Uning tarkibidagi belgilar bir xil maqomga ega emas: ayrimlari mazmuniy markazni tashkil etsa, boshqalari markazga yaqinlik darajasi, kontekst va assotsiativ aloqalariga ko‘ra periferik zonalarda joylashadi. Prototip nazariyasida ham kategoriyalar qat’iy chegaralangan a’zolar yig‘indisi emas, balki markaziy va kamroq tipik a’zolar o‘rtasidagi darajali munosabat sifatida tushuntiriladi [2; 10; 11].

Emotsional konseptlar orasida sog‘inch o‘zining murakkab semantik tuzilishi bilan ajralib turadi. U muayyan shaxs, makon, davr yoki qadriyatning mavjud emasligini anglash bilangina chegaralanmaydi. Sog‘inchda ayriliqni his qilish, sog‘inilayotgan obyektga emotsional intilish, uni xotirada qayta faollashtirish, unga qaytish yoki aloqani tiklash istagi o‘zaro tutashadi. Emotsional tushunchalarning aynan shunday ko‘p komponentli tabiati ularni madaniy va kognitiv tajriba bilan birgalikda o‘rganishni talab qiladi [4; 6].

O‘zbek tilidagi *sog‘inch, sog‘inmoq, qo‘msamoq, hijron, firoq, intizorlik, armon* birliklari bir semantik maydonda tutashsa-da, ular o‘zaro mutlaq sinonim emas. Ingliz tilidagi *longing, long for, miss, yearning, homesickness, nostalgia, absence* birliklarida ham shunday differensiallashuv mavjud. Masalan, *homesickness* sog‘inish obyektini uy va odatiy yashash makoni bilan bog‘lasa, *nostalgia*ning zamonaviy semantikasida o‘tmishga nisbatan sentimental intilish markaziy o‘rin egallaydi.

Turli tillardagi emotsional birliklarni tayyor tarjima ekvivalentlari sifatida qabul qilish ularning lingvomadaniy semantikasidagi farqlarni yashirishi mumkin. Wierzbicka tilning tayanch so‘zlari muayyan madaniyatning konseptual qadriyatlarini aks ettirishini ko‘rsatadi [3; 6]. Shuning uchun *sog‘inch* va *longing*ning munosabatini aniqlashda faqat lug‘aviy ekvivalentlik emas, ularning atrofida shakllangan semantik maydonning ichki tuzilishi ham hisobga olinishi lozim.

Tadqiqotning asosiy muammosi “sog‘inch” konseptining qaysi semantik komponentlari uning barqaror yadrosini tashkil etishi, qaysi ma’nolar yadrooldi va periferik zonalarda joylashishi hamda bu munosabatning o‘zbek va ingliz tillarida qanday farqlanishini aniqlashdan iborat.

Maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillarida “sog‘inch” konseptini verbalizatsiya qiluvchi asosiy leksik birliklarning semantik tarkibini qiyoslash, ular o‘rtasidagi integral va differensial belgilarni aniqlash hamda konseptning yadro-periferik modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi sog‘inchga oid birliklarning sinonimik qatorini qayd etish bilan cheklanmay, ularni konseptual

(cc) BY

markazga yaqinlik darajasi va differensial semalari asosida yadro, yadrooldi va periferik qatlamlarga ajratish hamda ikki tildagi maydon tuzilishini qiyosiy tavsiflash bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Konseptning yadro va periferik tuzilishini belgilash prototip nazariyasi hamda kognitiv kategoriyalashtirish tamoyillari bilan bog‘liq. Rosch kategoriya a’zolarining barchasi bir xil darajada tipik emasligini ko‘rsatib, markaziy va periferik a’zolar o‘rtasidagi darajali munosabatni asoslaydi [2]. G.Lakoff ushbu tamoyilni kognitiv kategoriyalashtirish doirasida rivojlantirib, kategoriyalarning inson tajribasi va tafakkur mexanizmlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [10]. J.Taylor esa prototip, polisemiya va ensiklopedik bilim o‘rtasidagi munosabatni lingvistik kategoriyalar misolida izohlaydi [11]. J.Taylorning tadqiqotida so‘z ma’nosini muayyan madaniy va ensiklopedik bilimdan butunlay ajratib bo‘lmasligi alohida ko‘rsatiladi.

Leksik ma’noni kognitiv nuqtayi nazardan tahlil qilishda konseptual maydon ichidagi birliklarning o‘zaro semantik aloqalarini aniqlash muhimdir. D.Geeraerts leksik semantikaning turli nazariy yondashuvlarini umumlashtirib, ma’noning kategoriyalashuv va semantik variativlik bilan bog‘liq xususiyatlarini yoritadi [8]. D.Cruse esa leksik birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni tahlil qilishda ma’no komponentlari va kontekstning roliga e’tibor qaratadi [12]. Shu asosda ushbu tadqiqotda yadro va periferiyani belgilash faqat so‘zlarning tashqi sinonimik yaqinligiga emas, ularning integral va differensial semalariga tayanadi.

A.Wierzbickaning lingvistik semantika va madaniyat munosabatiga oid tadqiqotlari turli tillardagi emotsional birliklarni qiyoslash uchun alohida metodologik ahamiyatga ega [3; 6]. Uning qarashlariga ko‘ra, tillar bir xil yoki yaqin insoniy tajribani turlicha leksik kategoriyalarga ajratishi mumkin. Shu sababli bir tildagi emotsiya nomining boshqa tilda lug‘aviy muqobili mavjudligi ularning konseptual tarkibi to‘liq mos kelishini anglatmaydi. A.Wierzbickaning 1997-yilgi tadqiqotida tilning “key concepts”i madaniy qadriyatlarni aks ettirishi ko‘rsatilgan.

Z.Kövecses emotsional konseptlarning til, tana tajribasi va madaniy model o‘rtasidagi murakkab munosabatlar asosida tashkil topishini ta’kidlaydi [4]. Uning yondashuvi “sog‘inch” konseptining faqat leksik nominatsiyalarini emas, ularning ortida turgan emotsional tajriba va madaniy xususiyatlarni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Z.Kövecsesning monografiyasida emotsiya tushunchalarining til va madaniyat bilan integrallashgan holda tashkil topishi maxsus tahlil qilingan.

O‘zbek tilshunosligida kognitiv yondashuvning nazariy asoslari Sh.Safarov tadqiqotlarida ham yoritilgan [5]. Bu yondashuv konseptni til va tafakkur munosabatida o‘rganish, lisoniy birliklarning konseptual mazmun hosil qilishdagi vazifasini aniqlash uchun metodologik asos yaratadi.

(cc) BY

Tadqiqot qiyosiy-lingvokognitiv dizayn asosida olib borildi. Material sifatida o‘zbek tilidagi *sog‘inch, sog‘inmoq, qo‘msamoq, hijron, firoq, intizorlik, armon, xotira* hamda ingliz tilidagi *longing, long for, miss, yearning, homesickness, nostalgia, absence, memory* birliklarining lug‘aviy-semantik tavsiflari tanlandi. Birlikni tanlashning asosiy mezoni uning “sog‘inch” konsepti bilan bevosita yoki barqaror semantik aloqaga ega bo‘lishidir.

Tahlil uch bosqichda amalga oshirildi. Dastlab birliklarning lug‘aviy definitsiyalaridan minimal semantik belgilar ajratildi. Keyingi bosqichda komponent tahlil yordamida yo‘qlik, ayriliq, emotsional intilish, qayta yaqinlashish istagi, makon, xotira, o‘tmish, kutish va amalga oshmagan istak semalarining mavjudligi qiyoslandi. Yakuniy bosqichda mazkur semalarning “sog‘inch” konsepti uchun barqarorligi va birlikning konseptual markazga yaqinligi asosida yadro-periferik tasnif shakllantirildi.

Yadroga kiritish uchun yo‘qlik/ayriliq - emotsional intilish semalarining birgalikda mavjudligi asosiy mezon sifatida belgilandi. Yadro mazmunini saqlagan holda kuchli istak, kutish, makon yoki ayriliq kabi maxsus sema bilan chegaralangan birliklar yadrooldi qatlamga; sog‘inch bilan xotira, o‘tmish, yo‘qotish yoki boshqa assotsiativ belgi orqali bog‘langan birliklar periferiyaga kiritildi.

NATIJALAR

Tahlil “sog‘inch” konseptining nominativ maydoni bir xil semantik maqomdagi sinonimlardan emas, konseptual markazga turli darajada yaqin bo‘lgan birliklardan tashkil topishini ko‘rsatdi. Aniqlangan yadro-periferik munosabat quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.

O‘zbek va ingliz tillarida SOG‘INCH konseptining yadro - periferik tuzilishi

Qatlam	O‘zbek tilidagi birliklar	Ingliz tilidagi birliklar	Yetakchi semantik xususiyat
Yadro	*sog‘inch, sog‘inmoq*	*longing, long for, miss*	yo‘qlik/ayriliq + emotsional intilish
Yadrooldi	*qo‘msamoq, hijron, firoq, intizorlik*	*yearning, homesickness*	intensivlik, ayriliq, kutish yoki makonning aniqlashuvi
Yaqin periferiya	*armon, xotira*	*nostalgia, absence, memory*	o‘tmish, yo‘qotish, xotirlash
Uzoq periferiya	kontekstual-assotsiativ birliklar	kontekstual-assotsiativ birliklar	vaziyat va madaniy tajriba orqali bog‘lanish

Yadro qatlamidagi *sog‘inch/sog‘inmoq* va *longing/long for/miss* birliklarini sog‘inish obyektining mavjud emasligi hamda unga nisbatan emotsional yo‘nalganlik birlashtiradi. Biroq bu birliklarning semantik hajmi aynan bir xil emas. Inglizcha *longing* kuchli va davomli istakni markazlashtirsa, *miss* muayyan shaxs yoki

(cc) BY

obyektning yo‘qligini his etishni bildirishi mumkin. *Longing*ning lug‘aviy tavsifida “intense desire” belgisi ham qayd etiladi.

Yadrooldi qatlamdagi birliklar markaziy semantik tuzilmani muayyan belgi bilan aniqlashtiradi. O‘zbekcha *qo‘msamoq* sog‘inish ehtiyojini, *hijron* va *firoq* ayriliqni, *intizorlik* esa kutish va uchrashuvga yo‘nalganlikni kuchaytiradi. Inglizcha *yearning* kuchli istak semasi bilan *longing*ga yaqinlashsa, *homesickness* sog‘inish obyektini uy, oila yoki odatiy makon bilan chegaralaydi.

Periferik qatlamdagi birliklarning sog‘inch bilan aloqasi bilvosita. *Xotira/memory* sog‘inchning o‘zi bo‘lmasa-da, sog‘inilayotgan obyektni ongda qayta faollashtirishi mumkin. *Nostalgia* esa zamonaviy ingliz tilida, avvalo, o‘tmishga nisbatan sentimental-emotsional yo‘nalishni bildiradi. Lug‘aviy manbalarda ham uning “past” bilan bog‘liq semasi markaziy o‘rin tutadi. Shu jihatdan *nostalgia* umumiy sog‘inch maydonining temporal-retrospektiv zonasiga yaqin turadi. O‘zbekcha *armon* esa amalga oshmagan istak yoki yo‘qotish belgisi orqali sog‘inch bilan ayrim kontekstlarda kesishadi.

Natijalar quyidagi semantik modelni taklif qilish imkonini beradi:

Sog‘inch yadrosi = yo‘qlik/ayriliq + emotsional intilish

Yadrooldi = yadro + maxsuslashtiruvchi sema

Periferiya = sog‘inch bilan xotira, o‘tmish, yo‘qotish yoki assotsiativ tajriba orqali bog‘langan zona

Qiyoslash o‘zbek va ingliz tillaridagi konseptual maydonlarning markaziy qismlarida sezilarli yaqinlik, yadrooldi va periferik qatlamlarda esa kuchliroq differensiallashuv mavjudligini ko‘rsatdi. O‘zbek tilida *hijron, firoq, intizorlik, armon* singari birliklar sog‘inchning tarixiy-badiiy va emotsional assotsiatsiyalarini kengaytiradi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari “sog‘inch” konseptini o‘zaro teng maqomdagi sinonimik birliklar majmui sifatida emas, balki markazga yaqinlik darajasi turlicha bo‘lgan leksik-semantik maydon sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Bunday tuzilish Rosch tomonidan ilgari surilgan prototipik kategoriyalashtirish tamoyillariga mos keladi [2]. Kategoriya a’zolarining markazga nisbatan turli darajada joylashishi haqidagi qarash keyinchalik kognitiv tilshunoslikda ham rivojlantirilgan bo‘lib, kategoriyalar qat’iy chegaralardan ko‘ra markaz va periferiya munosabati asosida tashkil topishi ta’kidlangan [10; 11].

Tadqiqotda “sog‘inch” konseptining yadrosini yo‘qlik/ayriliq + emotsional intilish semalarining birligi tashkil etishi aniqlandi. Bu ikki komponentning birgalikda mavjudligi sog‘inchni unga semantik jihatdan yaqin boshqa emotsional holatlardan farqlash imkonini beradi. Masalan, *absence* yo‘qlikni ifodalaydi, biroq o‘z-o‘zidan yo‘q obyektga emotsional intilishni anglatmaydi. *Memory/xotira* sog‘inilayotgan

(cc) BY

obyektni ongda qayta faollashtirishi mumkin, ammo u ham sog‘inchning o‘zi emas. Demak, periferik birliklarning konsept bilan aloqasi yadroviy semalarning to‘liq emas, qisman voqelanishiga asoslanadi.

Mazkur natija leksik ma’noni o‘zaro bog‘liq semantik belgilar tizimi sifatida tahlil qilish tamoyillari bilan hamohangdir [8; 12]. Bir konseptual maydonga mansub birliklarning umumiy semalari ularni birlashtirsa, differensial semalar maydon ichidagi o‘rnini belgilaydi. Shu jihatdan *sog‘inch, qo‘msash, hijron, firoq, intizorlik* yoki *longing, yearning, homesickness, nostalgia* birliklarini oddiy sinonimlar qatori sifatida berish ularning semantik xususiyatlarini to‘liq ochmaydi.

O‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi muhim farq ayniqsa yadrooldi va periferik qatlamlarda kuzatiladi. O‘zbek tilidagi *hijron* va *firoq* birliklarida ayriliq semasi kuchli bo‘lsa, *intizorlik*da kutish va uchrashuvga yo‘nalganlik, *armon*da esa amalga oshmagan istak yoki yo‘qotish belgisi faollashadi. Ingliz tilida *yearning* kuchli va davomli istakni, *homesickness* uy yoki odatiy yashash makonidan uzoqlik bilan bog‘liq sog‘inishni, *nostalgia* esa o‘tmishga nisbatan retrospektiv-emotsional munosabatni aniqroq ifodalaydi. Natijada ikki til konseptual maydonlarining markaziy qismlari yaqinlashsa-da, periferik segmentatsiyasi to‘liq ustma-ust tushmaydi.

Bu holat A.Wierzbickaning emotsional birliklarni tillararo qiyoslashda ularni tayyor semantik ekvivalentlar sifatida qabul qilmaslik haqidagi yondashuvi bilan mos keladi [3; 6]. Emotsional tajribada umuminsoniy xususiyatlar mavjud bo‘lishiga qaramay, ushbu tajribaning til vositasida kategoriyalashtirilishi muayyan lingvomadaniyatga bog‘liq. Shuning uchun o‘zbekcha *sog‘inch* va inglizcha *longing*ning semantik markazlari kesishishi ularning konseptual chegaralari ham to‘liq bir xil ekanini anglatmaydi.

Z.Kövecsesning emotsional tushunchalar tana tajribasi, konseptual bilim va madaniy modellar o‘zaro ta’sirida shakllanishi haqidagi qarashlari ham mazkur natijalarni talqin qilish imkonini beradi [4]. O‘zbek tilidagi *sog‘inch* maydonining *hijron, firoq, intizorlik, armon* kabi birliklar bilan aloqasi tilning tarixiy-badiiy tajribasi bilan ham mustahkamlangan. Ingliz tilidagi *homesickness* va *nostalgia* kabi birliklarda esa sog‘inish obyekti yoki uning temporal yo‘nalishi leksik ma’noning o‘zidayoq nisbatan aniq differensiallashgan.

Yadro - periferiya modelining yana bir muhim jihati uning dinamik xususiyatidir. Periferik qatlamni ikkinchi darajali yoki konsept uchun ahamiyatsiz zona sifatida tushunish to‘g‘ri emas. Aksincha, konseptning madaniy, assotsiativ va kontekstual imkoniyatlari aynan shu qatlamda kengayadi. Geeraertsning prototipik semantika va leksik kategoriyalar haqidagi qarashlari ham leksik kategoriyalarning ichki tuzilishi darajali va kontekstga sezgir ekanini ko‘rsatadi [7; 8]. Shu sababli muayyan birlikning periferiyada joylashishi uning har qanday nutqiy vaziyatda bir xil maqomga ega bo‘lishini anglatmaydi.

(cc) BY

Olingan natijalar tarjimashunoslik uchun ham muhimdir. *Longing*ni barcha kontekstlarda *sog‘inch*, *homesickness*ni shunchaki *sog‘inish*, *nostalgia*ni esa *qo‘msash* bilan almashtirish ayrim semantik komponentlarning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Tarjima ekvivalentini tanlashda sog‘inish obyektining shaxs, makon yoki vaqt ekanligi, emotsiyaning intensivligi, ayriliq, kutish va xotira semalarining faolligi hisobga olinishi lozim. Shu ma’noda taklif etilgan yadro-periferiya modeli tarjima jarayonida kontekstual ekvivalentni tanlash uchun semantik mezon sifatida xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

O‘zbek va ingliz tillaridagi leksik birliklarning qiyosiy tahlili SOG‘INCH konsepti yadro, yadrooldi va periferik qatlamlardan tashkil topgan ko‘p komponentli semantik tuzilishga ega ekanini ko‘rsatdi. Konsept yadrosini sog‘inish obyektining mavjud emasligi yoki undan ayriliq hamda ushbu obyektga yo‘nalgan emotsional intilishning birligi tashkil etadi. Yadrodan periferiyaga siljigan sari ushbu mazmun kuchli istak, kutish, makonga bog‘liqlik, xotira, o‘tmishga munosabat va amalga oshmagan istak kabi differensial semalar bilan kengayadi.

Qiyosiy tahlilda o‘zbekcha *sog‘inch* va inglizcha *longing* konseptual maydonlarining markaziy belgilarida yaqinlik, ichki segmentatsiyasida esa muayyan farqlar mavjudligi aniqlandi. O‘zbek tilidagi *qo‘msamoq, hijron, firoq, intizorlik, armon* birliklari konseptning ayriliq, kutish va amalga oshmagan istak bilan bog‘liq qatlamlarini faollashtiradi. Ingliz tilidagi *yearning, homesickness, nostalgia, absence, memory* birliklari esa intensivlik, makon, vaqt, yo‘qlik va xotira komponentlarini turlicha aniqlashtiradi.

Shunday qilib, *sog‘inch* va *longing*ni mutlaq leksik ekvivalentlar emas, yadroviy semalari kesishadigan, biroq periferik tarkibi lingvomadaniy jihatdan farqlanadigan konseptual maydonlar sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Taklif etilgan model emotsional leksikani qiyosiy o‘rganish hamda tarjimada kontekstual ekvivalent tanlashda qo‘llanishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda uni korpus tahlili, kollokatsion statistika va assotsiativ eksperimentlar orqali tekshirish sog‘inch konseptining yadro periferik tuzilishini yanada aniq belgilash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Evans, V., & Green, M. (2006). Cognitive linguistics: An introduction. Edinburgh University Press.

2. Rosch, E. (1978). Principles of categorization. In E. Rosch & B. B. Lloyd (Eds.), Cognition and categorization (pp. 27-48). Lawrence Erlbaum Associates.

3. Wierzbicka, A. (1997). Understanding cultures through their Keywords: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford University Press.

(cc) BY

4. Kövecses, Z. (2000). Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling. Cambridge University Press.

5. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Sangzor.

6. Wierzbicka, A. (1999). Emotions across languages and cultures: Diversity and universals. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511521256

7. Geeraerts, D. (2006). Introduction: A rough guide to cognitive linguistics. In D. Geeraerts (Ed.), Cognitive linguistics: Basic readings (pp. 1-28). Mouton de Gruyter.

8. Geeraerts, D. (2010). Theories of lexical semantics. Oxford University Press.

9. Geeraerts, D., & Cuyckens, H. (Eds.). (2007). The Oxford handbook of cognitive linguistics. Oxford University Press.

10. Lakoff, G. (1987). Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. University of Chicago Press.

11. Taylor, J. R. (2003). Linguistic categorization (3rd ed.). Oxford University Press.

12. Cruse, D. A. (2004). Meaning in language: An introduction to semantics and pragmatics (2nd ed.). Oxford University Press.

(cc) BY